

ЛЕКСЕМА СТРАХ У КЊИЖЕВНОМ И РАЗГОВОРНОМ ДИСКУРСУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА¹

Сажетак: Предмет овог истраживања јесте концептуализација СТРАХА у српском језику, уз посебан осврт на испитивање специфичности које карактеришу концептуализацију овог појма у књижевном дискурсу у односу на разговорни. Концепту СТРАХА приступићемо са когнитивистичког аспекта, анализирајући овај појам у светлу концептуализације емоција. Циљ нам је да испитамо које појмовне метафоре и метонимије за разумевање СТРАХА употребљава писац у књижевноуметничком тексту, као и да утврдимо да ли се и на који начин оне разликују од метафора и метонимија активних у концептуализацији СТРАХА у разговорном дискурсу. Такође, испитаћемо на ком нивоу општости метафоре помоћу којих је структуриран појам СТРАХ престају да буду део колоквијалног говора и прелазе у категорију стилских фигура у књижевноуметничком тексту.

Кључне речи: појмовна метафора, појмовна метонимија, концептуализација, *страх*, емоције, фигуративно, књижевни дискурс

1. Метафора и метонимија у светлу когнитивне лингвистике

Когнитивистички приступ проучавању језика донео је 80-их година 20. века заокрет у схватању и тумачењу *метафоре*. За разлику од реторичко-стилистичког учења, по коме је метафора *стилска фигура*, која омогућава сликовито изражавање у књижевном дискурсу, односно традиционалне семантике, у оквиру које се метафора посматра као механизам полисемије – у когнитивној лингвистици о метафори се први пут говори као о механизму мишљења који има значајну улогу у организацији човековог појмовног система (Кликовац, 2004: 10–11).

Когнитивисти сматрају да човек разуме свет око себе на два начина: конкретне појмове разумева непосредно чулима, те има чулну представу о простору, предметима и односима међу њима. Међутим, човек је способан да разуме и апстрактне појмове, чије разумевање није произвољно, већ дубоко укорењено у човековом искуству и он их разумева као конкретне појмове – невидљиво разумевамо као видљиво, неопипљиво као опипљиво итд. У когнитивистици

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 178009: *Лингвистичка истраживања савременог српског стандардног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

значење се изједначава са концептуализацијом, која подразумева образовање и разумевање појмова на основу човековог чулног, емоционалног и интелектуалног искуства са светом који га окружује (Кликовац, 2004: 9). Централну улогу у концептуализацији има *појмовна метафора* – механизам мишљења који омогућава разумевање једног апстрактног појма, појмовног домена (*циљног*) помоћу другог (*изворног*), који је обично чулно сазнатљив и добро познат (Lakoff–Johnson, 2003: 4–5). Зачетак теорије појмовне метафоре јесте књига чији су аутори Џорџ Лејкоф (G. Lakoff) и Марк Џонсон (M. Johnson) *Метафоре наше насушне*² (1980), у којој се први пут о метафори говори као о једној од одлика свакодневног говора.

Говорећи о уобичајеним циљним доменима, Ковечеш (Kövecses, 2010: 23) као први наводи домен емоција и њиховом концептуализацијом највише се бави у својим радовима (в. Kövecses, 1998, 2008, 2010). Аутор објашњава колико су човеково телесно искуство и процеси који се одвијају у организму важни за разумевање емоција и начин на који о њима говоримо, истичући појмовну метонимију као важан когнитивни механизам који учествује у концептуализацији овог апстрактног домена (Kövecses, 2010: 222). Ковечеш дефинише метонимију као когнитивни процес у којем један појмовни ентитет омогућава менталну везу са другим у оквиру истог домена (2010: 173). Значај метонимије у концептуализацији емоција истакли су у својим радовима и Барселона (Barcelona, 2000), Грејди (Grady, 1999), Ковечеш–Раден (Kövecses–Radden, 1998).

Начину на који разумевамо емоције посветили су пажњу бројни когнитивисти: Лејкоф и Џонсон (Lakoff–Johnson, 1980) проучавали су концепт љубави; Ковечеш је испитивао како се концептуализују љутња/БЕС (Kövecses, 2008: 381–382, 389–395), љубав (1988, 1991) и СТРАХ (1990: 75–89); Барселона (Barcelona, 2000) се бавио концептуализацијом ТУГЕ, а Лејкоф концептуализацијом љУТЊЕ (Lakoff, 1987: 380–409).

О емоцијама у српском језику највише је писала Р. Драгићевић, комбинујући у својим истраживањима метод појмовне анализе са асоцијативним методом. Ауторка је на тај начин испитивала концептуализацију љУТЊЕ, ТУГЕ и СТРАХА (Драгићевић, 2010: 151–211). Д. Кликовац (2007) проучавала је концептуализацију љУБАВИ у српском језику и упоредила резултате свог истраживања са резултатима до којих су дошли Ковечеш и Лејкоф–Џонсон испитујући овај концепт у енглеском језику.

Ковечеш (Kövecses, 2008: 380) покушава да одговори на неколико кључних питања у вези са концептуализацијом емоција: у каквој су вези појмовне метафоре и метонимије помоћу којих се концептуализују емоције; постоји ли универзална метафора која структурира емоције у свим језицима; постоји ли метафора активна искључиво у концептуализацији емоција итд..

Аутор напомиње да дискурс којим говоримо о емоцијама обилује метафоричким и метонимијским конструкцијама, а оне представљају језичку манифестацију појмовних метафора и метонимија које учествују у концептуали-

² У оригиналу *Metaphors we live by*; превод дајемо према Кликовац, 2004.

зацији овог апстрактног домена. Као потврду наводи низ конструкција које говорници енглеског језика свакодневно употребљавају када говоре о љубави и бесу/љутњи. За већину забележених метафора и метонимија налазимо потврде и у српском језику, што иде у прилог ауторове хипотезе о универзалности неких појмовних метафора и метонимија у разнородним језицима (Kövecses, 2010: 195–209). Ковечеш (2008: 382) објашњава да између метафора и метонимија које структурирају емоције постоји важна веза: у основи многих метафора лежи управо појмовна метонимија: „...the metonymies can be said to motivate the metaphors. This motivation is not simply linguistic or conceptual but also physical, in the sense that the metonymies indicate certain physical aspects of the body involved in emotion. The physical aspect indicated by emotion metonymies can be factored into two types: behavioral and physiological“. Дакле, бихејвиоралне и физиолошке реакције човека који нешто осећа или се налази у некаквом емотивном стању могу стајати за сâмо осећање/стање које их проузрокује. Постоје две опште метонимије помоћу којих се концептуализује већина емоција: УЗРОК ЕМОЦИЈЕ СТОИ ЗА ЕМОЦИЈУ и ЕФЕКАТ ЕМОЦИЈЕ / РЕАКЦИЈА НА ЕМОЦИЈУ СТОИ ЗА ЕМОЦИЈУ (Kövecses, 2010: 108).

2. Предмет, корпус и циљеви истраживања

Најзначајнији део нашег истраживања посвећен је концептуализацији СТРАХА у књижевном дискурсу српског језика. Циљ нам је да испитамо које појмовне метафоре за разумевање осећања (емотивно-психолошког стања) страха један писац употребљава у својим делима, као и да утврдимо да ли се и на који начин оне разликују од појмовних метафора активних у концептуализацији СТРАХА у српском језику уопште. С тим у вези, настојаћемо да покажемо на ком нивоу општости појмовне метафоре за концептуализацију СТРАХА престају да буду део свакодневног говора и постају карактеристика књижевноуметничког стила, прелазећи у категорију стилских фигура.

Као корпус за ово истраживање користили смо пет романа Меше Селимовића: *Дервиш и смрт*, *Тврђава*, *Острво*, *Тишине* и *Круг*. Из наведених дела ексцерпирани смо конструкције у којима се јавља лексема *страх* и сортирали их на основу семантичке сличности и/или неких заједничких формалних карактеристика, региструјући појмовну метафору која нам омогућава да о СТРАХУ најпре мислимо, а затим говоримо на одређени начин. Како бисмо упоредили метафоре које писац употребљава са метафорама уобичајеним за концептуализацију СТРАХА у разговорном дискурсу, ексцерпирани смо првих 1000 примера из *Електронског корпуса* у којима смо пронашли лексему *страх*. Међу њима смо затим уочавали и при анализи узимали у обзир искључиво оне контексте који су високофреквентни.

3. Анализа примера

3.1. Примери у Селимовићевим романима потврђују да је једна од најчешћих метафора помоћу којих концептуализујемо СТРАХ метафора СТРАХ ЈЕ ПРЕДМЕТ. Захваљујући њој, наше искуство о СТРАХУ своди се на нешто конкретно, чулно сазнатљиво, видљиво или опипљиво, попут предмета.

Страх-ПРЕДМЕТ има одређене димензије по којима се може поредити са другим предметима и које се могу мењати, што показују следећи примери:

- (1) За њега је то било ослобођење или можда још **већи** страх... (Д: 49).
- (2) Дишем лакше у полутами пећине, гледајући у пећински отвор, и страх је **мањи**... (Тиш: 148).

Будући да је страх ПРЕДМЕТ, он може имати визуелна својства (изглед, боју) и подлеже оцени према естетским критеријумима:

- (3) Не! – викало је нешто безгласа у мени, **страшније** од страха... (Д: 195).
- (4) Нестала је, сунула у ноћ као дивља птица, а јавио се немир, **сличан** страху... (Д: 149).

Ако је страх ПРЕДМЕТ, он може припадати човеку (*мој, твој, његов страх*) и човек њиме може руковати, *оставити* га или *поклонити* некоме, што имплицира да га је претходно *држао* у рукама. Велики број примера из грађе потврђује да човек често *крије страх* од других људи, тачније настоји да сакрије понашање проузроковано страхом. Овакви контексти указују на колективно друштвено уверење да СТРАХ треба (*сакрити*), а посредно, можда, и на чињеницу да се исказивање емоција у српској култури негативно вреднује³:

- (5) Шалио сам се – кажем, смијући се **његовом нескривеном** страху... (Тиш: 10).
- (6) Љубав га је **даровала** страхом... (Д: 353).
- (7) Хтио сам да му вратим мило за драго, да му **поклоним** страх који сам осјећао (Твр: 113).
- (8) Звао ме, молио **да не прођем** поред њега и **поред његова** страха као да ме се... не тиче (Д: 50).
- (9) Због њега сам **сакрио** страх... (Д: 197).
- (10) Одатле **његов** страх... и жеља да **сакрије** тај страх... (К: 81).

Примећујемо да метафора СТРАХ ЈЕ ПРЕДМЕТ у појединим Селимовићевим примерима превазилази ниво општости уобичајен за свакодневни језик и такви примери осећају се као фигуративни: нпр. за страх-ПРЕДМЕТ карактеристично је да припада човеку, човек га може *показивати* или *крити* од људи, али када се СТРАХ некоме *поклања*, *оставља*, израз постаје фигуративан.⁴

³ До сличних закључака дошла је и А. Броћић, испитујући концептуализацију ПОНОСА у српском језику (Броћић, 2012: 123).

⁴ Ово потврђује и Електронски корпус српског језика, где смо забележили више десетина примера у којима се говори о *скривеном страху*, *страху који треба сакрити*. Фреквентност оваквих контекста показује да се СТРАХ у српском језику концептуализује као ПРЕДМЕТ КОЈИ ТРЕБА САКРИТИ: На роџетку велике немачке операције, **није mogao da sakrije** strah; Dodik tvrdi...да

СТРАХ-ПРЕДМЕТ МОЖЕ ЗАТИМ БИТИ *цео*, а може се и *разбити*:

- (11) Најгоре је што не долази, јер да дође... страх не би био **тако потпун**... (Тиш: 30).
(12) ...свашта је видио, и умιο је да испреча..., **разбијајући** мој страх... (Д: 293).
(13) Никад нисам имао ништа, и нисам ни желио да имам, али је моја сељачка крв **сачувала** страх од **растурања**... (Д: 377).

Грађа показује да СТРАХ МОЖЕ БИТИ ПРЕДМЕТ НАРОЧИТЕ ВРСТЕ. ЧЕСТО СЕ КОНКРЕТИЗУЈЕ КАО ТЕРЕТ, ТЈ. ИЗУЗЕТНО ТЕЖАК ПРЕДМЕТ, КОЈИ НИЈЕ ПОЖЕЉНО НОСИТИ, КОЈИ *притиска*, *ломи* човека. Ово имплицира да страх можемо концептуализовати и помоћу сликовне схеме ношења, при чему су човек, односно делови његовог тела (најчешће леђа) концептуализују као носитељи, а страх-ТЕРЕТ као ношени објекат. Метафора СТРАХ ЈЕ ТЕРЕТ ПРЕДСТАВЉА КОНКРЕТИЗАЦИЈУ ОПШТИЈЕ МЕТАФОРЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ТЕРЕТ (ВИШЕ О ТОМЕ У Kővecses, 2002: 108; Kővecses, 2008: 382, 386–388; Кликовац, 2004: 209; Драгићевић, 2010: 153), а потврђују је следећи примери:

- (14) Младићева глава падала је све ниже, *повијао се под теретом* страха **који га је ломио, као да су му кичмени пршљенови пуцали**... (Д: 253).
(15) А **тиштало их је** много шта, несташница, скупоћа, страх... (Д: 356).
(16) Ништа није **теже** од страха што би се појавио **на** њеном лицу... (К: 142).

У примеру (16) метафора СТРАХ ЈЕ ТЕРЕТ РЕАЛИЗУЈЕ СЕ У КОМБИНАЦИЈИ СА МЕТОНИМИЈОМ, ТЕ ОВДЕ ЗАПРАВО СТРАХ СТОЈИ ЗА ИЗРАЗ СТРАХА. ДРУГИМ РЕЧИМА, *лице* НИЈЕ ДИРЕКТАН НОСИТЕЉ СТРАХА-ТЕРЕТА, ВЕЋ СЕ НА ЊЕМУ САМО МАНИФЕСТУЈУ ИЗРАЗИ СТРАХА (У РАЗЛИЧИТИМ ГРИМАСАМА, ПОГЛЕДИМА И СЛ.). У НЕШТО ДРУГАЧИЈЕМ СЛУЧАЈУ, ЧОВЕК НИЈЕ НОСИТЕЉ СТРАХА, ВЕЋ СЕ СТРАХ-ПРЕДМЕТ КОНКРЕТИЗУЈЕ КАО ПРТЉАГ:

- (17) Шта си мислио говорећи о прастаром страху *који вучемо* из давнине... (Д: 100).

БИЛО ДА КОНКРЕТИЗАЦИЈОМ СТРАХ ПОСТАЈЕ ТЕРЕТ НА ЛЕЂИМА ИЛИ ПРТЉАГ КОЈИ ВУЧЕ, ПОСРЕДИ ЈЕ ПРЕДМЕТ КОЈЕГ ЧОВЕК ЖЕЛИ ДА СЕ *ослободи*, КАКО БИ СЕ ОСЛОБОДИО НЕЛАГОДНОСТИ:

- (18) Пусти ме да одем, да заборавимо један другога. Да се **ослободимо** страха... (Д: 366).
(19) Насмијао сам се весело, **ослобођен** страха и нелагодности... (Твр: 57).
(20) Дуго није могао да се **ослободи** ... страха да је њему нанесена посебна неправда (О: 87).

У ПОЈЕДИНИМ ПРИМЕРИМА НИЈЕ ДОВОЉНО КОНКРЕТИЗОВАНО КАКАВ ЈЕ СТРАХ ЕНТИТЕТ – ИЗВЕСНО ЈЕ САМО ДА ЊЕГОВО *присуство* ПОБУЂУЈЕ НЕПРИЈАТАН ОСЕЋАЈ, НЕМИР И СЛ., А *одсуство* СТРАХА УМИРУЈЕ:

у Европској унији постоји **skriveni** страх када је БиН у питању; Нјегови пријатељи **nisu želeli da покажу** страх; Никад пред дететом **nemojte pokazivati** страх од стоматолога итд.

- (21)...**неугодно присуство нечег мучног**... Одакле то? Нема никаквог разлога да **осећа** страх... (О: 160).
- (22)Бактао сам се са мучним стварима... и **трпни** страх... (Д: 377).
- (23)Сачекао је [Хасан] ... и полако пошао према коњу... све док коњ није стао, **умирен нечим, можда Хасановим** уједначеним кретањем... или **одсуством** страха и бијеса (Д: 114).

На основу последње три групе примера можемо закључити да се стање страха обично концептуализује као нешто непријатно, што спутава човека или му отежава кретање. Уопште, непријатна физиолошка и психолошка стања и емоције, који ометају човеково функционисање и отежавају кретање често се разумевају као нека врста ТЕРЕТА. Отуда су метафоре СТРАХ ЈЕ ТЕРЕТ И СТРАХ ЈЕ ПРТЉАГ искуствено утемељене: човек стање страха, у коме су му ограничене менталне активности, моћ рационалног расуђивања и било какво деловање изједначава на нивоу мишљења и језика са околношћу у којој му је отежано, ограничено или онемогућено кретање.

Селимовићеви примери спорадично показују да се страх-ПРЕДМЕТ може конкретизовати као добродошла препрека, која ограничава неке још мање пожељне човекове нагоне или стања. Приписујући страху-ПРЕДМЕТУ неке неуобичајене особине, писац оваквом разрадом метафоре СТРАХ ЈЕ ПРЕДМЕТ постиже у делу ефекат фигуративности. Такав ефекат постигнут је у примеру у коме се страх-ПРЕДМЕТ концептуализује као ЛЕК, при чему треба напоменути да се као нешто што прија, исцељује, разумева само СТРАХ другог човека:

- (24)Насмијао сам се весело..., **излијечен његовим** страхом (Твр: 57).

Међу фигуративне примере, који представљају проширење метафоре СТРАХ ЈЕ ПРЕДМЕТ у Селимовићевом дискурсу, сврстали смо и онај у коме се ПРЕДМЕТ конкретизује као НОВАЦ:

- (25)Све те привилегије...**плаћене су**... страхом према вишима од себе (За и против Вука).

3.2. Анализом контекста који садрже именицу *страх*, закључујемо да се код Селимовића СТРАХ најчешће концептуализује као БИЋЕ. Појмовне метафоре СТРАХ ЈЕ БИЋЕ И СТРАХ ЈЕ ПРЕДМЕТ представљају конкретизације општије метафоре СТРАХ ЈЕ ЕНТИТЕТ. Као *живо биће*, СТРАХ *се креће, буди, рађа* и *може да роди*, а примери показују и да страх-БИЋЕ може да *оживи*, што имплицира његово претходно непостојање, притајеност, мировање.⁵

- (26)Мислим на њега и... посматрам његов **оживјели** страх... (Д: 36).
- (27)Као да је **оживљавао**... страх пред смрћу што се приближава... (О: 153).
- (28)А што сам говорио свечано, то је због старца, ... да **умирим** његов страх... (Д: 303).
- (29)Страх и немоћ **рађају** ниске нагоне... (Д: 249).

⁵ Д. Кликовац истиче да се при концептуализацији унутрашњих стања и емоција помоћу изворног домена бића често ставља у фокус њихово појављивање, које се обично разумева као БУЂЕЊЕ ИЛИ РАЂАЊЕ БИЋА (Кликовац, 2006а: 193). У вези са тиме је и разумевање СТРАХА као БИЋА КОЈЕ ОЖИВЉАВА, пошто се оживљавање схвата као поновно рађање.

Општа метафора СТРАХ ЈЕ БИЋЕ даље се развија конкретизацијом изворног домена, а будући да је типично биће човек, страх се уобичајено концептуализује помоћу појмовне метафоре СТРАХ ЈЕ ЧОВЕК. За страх-ЧОВЕКА карактеристичне су различите физичке и менталне активности, при чему је тежиште на интеракцији ЧОВЕКА-страха са другим људима. Разрадом метафоре СТРАХ ЈЕ ЧОВЕК махом настају изрази који се осећају као фигуративни:

- (30)...**ућуткај** безразложни страх, немаш чега да се бојиш... (Д: 84).
 (31) Од једног ме **одвраћала** пољуљана сигурност, од другог... страх од пута у непознато... (Д: 59).
 (32) Да ли ће ме... страх **нагјерати** да му се покорно осмјехнем... (Д: 275).

На истој линији конкретизације, страх-ЧОВЕК може да *сусретне, уплаши, изненади* другог човека, да му нешто *да* или *одузме*, а може се разумети и као особа у коју немамо поверења:

- (33) Баш смо јад, ми људи..., мислио сам малодушно..., а за дан-два сам се **чудио** свом страху (Твр: 102).
 (34) Мула-Јусуф ме **сусреће са** страхом... (Д: 262).
 (35) Ми ... више **вјерујемо** својој жељи него своме страху (Тиш: 52).

Оваква концептуализација није карактеристична за свакодневни језик, те Селимовићеви изрази из последњих двеју група стичу статус стилских фигура.

Ако се СТРАХ концептуализује као ЧОВЕК, онда он негде *станује*, а можемо га одатле и *протерати*. Чини се да страх-ЧОВЕК живи у другом човеку и овај тежи да га се ослободи.

- (36) Страх **се настанио** у мени, Исхаче (Д: 91).
 (37) Понекад су само шаптали у кревету, не успевајући да из срца и из сна **протерају** страх... (К: 11).

Страх *другог* човека, међутим, концептуализује се као нешто корисно, позитивно, што нам *доноси добит, охрабрује, подстиче*:

- (38) Ако их не спријечимо, **охрабриће их наш** страх... (Д: 334).
 (39) Али сам се одрекао тог добитка који би *ми донио* његов страх... (Д: 249).

Страх-ЧОВЕК обавља више когнитивне функције, може се наћи у различитим емотивно-психолошким стањима и карактеришу га различите духовне особине:

- (40) Чвршћи сам него што мој страх **слути**... (Тиш: 12).
 (41) **Одлучио** је, изгледа, баш тај страх... (Д: 279).
 (42) ...дуго није могао да се ослободи **сујеверног** страха... (О: 87).
 (43) Једно је **жељела** његова нада, а друго његов страх... (К: 137).
 (44) Није [се] усудила, јер је осјећала **неразуман** страх... (О: 116).

Негативан доживљај СТРАХА најбоље се изражава управо путем појмовне метафоре СТРАХ ЈЕ ЧОВЕК и њених разрада. Притом се СТРАХ обично конкретизује као опасан, непријатељски настројен човек који нас угрожава, чије присуство није пожељно, као прогонитељ од кога бежимо или се кријемо:

- (45)...није знао чак ни шта га **гони** на тај корак, љубав према брату, страх за себе... (Д: 82).
- (46) Нико ме више не вјерује, **бјежи од** туђег страха (Д: 64).
- (47) Камо среће да си ми толико вјеровао, не би те **ухватио** страх од коначне самоће... (Д: 183).
- (48) А она се прибила уз мене, као уплашено куче... и **крије** лице од живота, **од** страха (Твр: 90).

СТРАХ-ЧОВЕК најчешће се концептуализује путем појмовне метафоре СТРАХ ЈЕ ПРОТИВНИК У БОРБИ, што потврђују следећи примери при чему се СТРАХ конкретизује као НЕПРИЈАТЕЉ, СУПАРНИК, НАПАДАЧ кога треба савладати, ПОБЕДНИК или ПОРАЖЕНИ:

- (49) А можда је то била и **одбрана од** страха који ме могао **напасти**... (Д: 243).
- (50) Могло се десити да у мени **превлда** страх... (Д: 278).
- (51) С таквим страхом не вриједи живјети, и не бих ни живио, кад би ме једном **савладао** (Твр: 57).
- (52) Могу све, да **побједим** страх, чак да не мислим на себе... (Тиш: 116).
- (53) Твојој одлуци можемо да **супротставимо** само твоју љубав и страх (Тиш: 232).
- (54) Чинило ми се да се **посљедњом снагом бори да се одупре**, да **савлада**... страх (Тиш: 185).

Метафорички сценарио по коме се СТРАХ концептуализује као учесник у БОРБИ показује да противник СТРАХА не мора увек бити човек који осећа страх, већ и нека друга емоција у човековом емотивном простору (нека човекова физиолошка потреба, нагон и сл.):

- (55) Али страх и слабост су **јачи од** његове **жеље да се одбрани**... (Тиш: 185).
- (56) **Глад је** била **јача од** страха... (К: 66).
- (57) Страху нисам осећао. **Надвлада** га **је љутина**... (Д: 148).

Однос према СТРАХУ може се концептуализовати и као однос потчињеног према господару, што потврђује да се стање страха доживљава као изразито неповољно за човека. Појмовну метафору СТРАХ ЈЕ ГОСПОДАР потврђује следећи пример:

- (58) Ја бих се **потчињавао** њеној доброты и **своме** страху од празнине... (Тиш: 229).

Даље у истом смеру концептуализације страх-човек разумева се као МУЧИТЕЉ:

- (59) Послије затвора **мучно ме** неразуман страх од брзих туђих корака... (Д: 348).
- (60) **Мученици** страха и хероји љубави, они су све могли... (К: 173).

Селимовићеви изрази спорадично показују да се СТРАХ може конкретизовати и као човек чији су поступци позитивни, чије је присуство у нашој близини пожељно, па у корпусу бележимо метафоре СТРАХ ЈЕ ЗАШТИТНИК и СТРАХ ЈЕ ПОМАГАЧ. Овакви изрази осећају се као фигуративни:

(61)...у тешком положају [је] човјек који је духовно развијенији од других, уколико га не **штити** положај и страх који тај положај даје... (Д: 227).

(62) Ту није **помагала** ни воља, ни страх, ни везаност за заједницу... (О: 58).

Посебно су занимљиви примери у којима се СТРАХ конкретизује као биће нарочите врсте, агресивна, опасна животиња, ЗВЕР:

(63)...лице бапско, старо, без иједне живе црте, онемоћалих мишића. Може ли страх толико да **поједе** човека?

(64) Осећа **дивљи** страх... (К:96).

Оваква концептуализација још једном потврђује деструктивност страха и имплицира општију појмовну метафору ЧОВЕК ЈЕ ХРАНА ЗА НЕГАТИВНЕ ЕМОЦИЈЕ И СТАЊА.

Поред тога што се може концептуализовати као ПРЕДМЕТ и БИЋЕ, СТРАХ-ЕНТИТЕТ може бити и БИЉКА или неки њен део (нпр. СЕМЕ, КОРЕН):

(65) То подбијање зуба треба да **посије** страх, последице побуна у Посавини... (Д: 344).

(66) Најгори је безразложни страх. Страх који има свој разлог и **коријен**... (О: 151).

3.3. У основи концептуализације СТРАХА као ПРЕДМЕТА, БИЋА или БИЉКЕ јесте „свођење“ апстрактног психолошког, емотивног стања на нешто што је *видљиво, опипљиво*. Међутим, поједини фигуративни примери у Селимовићевом дискурсу показују да се СТРАХ може концептуализовати и као ЗВУК, дакле, нешто што је мање конкретно од ЕНТИТЕТА, али и даље слухом сазнатљиво. Појмовна метафора СТРАХ ЈЕ ЗВУК развија се даље до метафоре СТРАХ ЈЕ ГРМЉАВИНА, што имплицира општију и у литератури познатију метафору ЕМОТИВНА КРИЗА ЈЕ ОЛУЈА (Кликовац, 2004: 209):

(67) **Чуо сам** у њима изненађења, **страх**, љутину, **чуо сам** потмулу **грмљавину**, као пред олују... (Д: 329).

(68) У мени **је тутњало** као страх... (Тиш: 227).

(69) Осећа ... страх, у почетку **жесток**, а онда **све тиши**... (К: 126).

Страх, дакле, може бити ЕНТИТЕТ (конкретизован као ПРЕДМЕТ, БИЋЕ и БИЉКА), али и ЗВУК (ГРМЉАВИНА, ОЛУЈА), што претпоставља једну општију метафору на самом почетку појмовног ланца, оличену у представи о СТРАХУ као о нечему што се јавља, нестаје и изражава се у виду нечега: метафору СТРАХ ЈЕ ПОЈАВА:

(70) Страх **је нестајао** све брже што се испијало више лозоваче... (О: 73).

(71) ...све **је настало** у мојој уобразиљи, и страх и опасност... (Твр: 57).

(72) **Нестало је** пећинског бунила, и чаме, и страха од потпуне празнине... (Тиш: 7).

Овој групи блиски су изрази у којима препознајемо појмовну метонимију СТРАХ СТОИ ЗА ИЗРАЗ СТРАХА, при чему се емотивно-психолошко стање страха манифестује кроз различите гримасе на лицу:

(73) Сад **се** на његову лицу **показао прави** страх... (Д: 66).

(74) ...одмах се смирила, **израз** страха **се преобразио** у снен осмијех... (Твр: 71).

(75) Причао је... о дјечи ...гладној, унезвјереној, са... страхом **у очима** због свега што су видјела (Д: 372).

1.4. На истом нивоу општости као метафора СТРАХ ЈЕ ПОЈАВА јесте и метафора СТРАХ ЈЕ МАТЕРИЈА. Као МАТЕРИЈА, страх се конкретизује на неколико начина.

Према првом сценарију, СТРАХ ЈЕ ТЕЧНА МАТЕРИЈА КОЈА СЕ НАЛАЗИ У ЧОВЕКУ, а ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА СТРАХ, што указује на чињеницу да значајну улогу у концептуализацији СТРАХА код Селимовића има сликовна схема САДРЖАВАЊА.⁶ Будући да је СТРАХ смештен у човеку, уобичајено га разумевамо као МАТЕРИЈУ КОЈА ИСПУЊАВА ЧОВЕКОВ ЕМОТИВНИ ПРОСТОР:

(76) А опет је у мени... сумрак, и рафал митраљеза с друге стране што...може да **улије** страх (Тиш: 6).

(77) Чудно **се мјешаоу мени** страх за гоњеног и жеља да викнем гдје се налази (Д: 47).

(78) Обузимао ме црни бијес, онај исти...што **ме испунио** страхом (Д: 65).

Страх-МАТЕРИЈА може *прожимати* унутрашњост човека-САДРЖАТЕЉА, али може и *потиснути, прекрити* нешто друго у човеку (друге мисли, осећања):

(79) Било ми је тешко... Само је и то **потиснуто, прекривено** страхом **што ме прожео** (Д: 390).

Страхом-МАТЕРИЈОМ може бити *испуњен* човеков емотивни простор, али и различити делови његовог лица и тела (нпр. крв, жиле):

(80) Ледена језа ми **је колала** жилама, и кајање, срџба, страх... (Д: 141).

Исто тако, и деони генитив у коме се, у оквиру овог метафоричког сценарија, често појављује лексема *страх* говори у прилог томе да се СТРАХ У САДРЖАТЕЉУ-ЧОВЕКУ разумева као МАТЕРИЈА:

(81) **Још је остало** смрти у нашим очима, и страха **у нашој крви**... (Тиш: 62).

(82) Кад не буде страха **у теби**, можда ћеш несигурно шапнути сам себи, да су за све криви шејтан, рат, и моја прекинута младост... (Твр: 88).

Будући да је СТРАХ опасна, деструктивна емоција, он се унутар човека може разумевати и као ВАТРА⁷, при чему је у фокусу њено разгарање, распиривање, интензитет, ширење⁸:

⁶ О метафоричком сценарију САДРЖАВАЊА, у оквиру ког је човек апстрактан САДРЖАТЕЉ за емоције и унутрашња стања в. у Кликовац, 2006: 191–204.

⁷ Когнитивисти истичу да се интензивне, опасне и потенцијално деструктивне емоције и стања често концептуализују као ВАТРА, што је мотивисано различитим физиолошким променама у телу човека који их осећа (повишена температура, срчани притисак, напетост мишића, убрзан пулс, црвенило у лицу).

⁸ Ово потврђује и ЕК, у коме налазимо на десетине примера за појмовну метафору СТРАХ ЈЕ

- (83) Сад је свршио посао и хтио је да види шта је постигао, је ли **ужегао у мени** страх (Д: 148).

3.5. Према другом метафоричком сценарију организованом око схеме САДРЖАВАЊА, СТРАХ се налази *изван* човека и концептуализује се као метафорички САДРЖАТЕЉ. Као САДРЖАТЕЉ, СТРАХ се конкретизује или као МАТЕРИЈА КОЈА ОБАВИЈА ЧОВЕКА, или као неки неодређен простор у коме је човек против своје воље, заробљен. У бројним случајевима страх-МАТЕРИЈА сасвим прекрива човека, ограничава и одређује његово понашање (које се метафорички разуме као КРЕТАЊЕ – в. Кликовац, 2006: 130), човек по правилу не може јасно видети шта се налази изван страха-САДРЖАТЕЉА, а његово понашање, деловање нису резултат воље, већ су контролисани СТРАХОМ:

- (95) Сиротињско двориште је замукнуло у **страху** пред злочином... (Твр: 118).
 (96) Гледам га: лице смањено, скупљено у **страху**... (Тиш: 185).
 (97) Већином су то сељаци..., срећни што им је неко дао какав такав посао и увијек у **страху** да га не изгубе (К: 215).

Границе страха-САДРЖАТЕЉА нису одређене: СТРАХ се пружа свуда око човека, *обузима* га и човек не само да не може да „изађе“ из њега него не може ни да „види“ изван граница садржатеља, а његово деловање одређено је стањем у ком се налази. Овде препознајемо метафору ОБУЗЕТОСТ СТРАХОМ ЈЕ ОБАВИЈЕНОСТ МАТЕРИЈОМ⁹:

- (98) Покушавам да их зауставим, да их смирим, **страх ме обузео**... (Д: 180).
 (99) У **страху што ме обузео**, прва моја мисао била је да се дочепам писма (Д: 337).

3.6. СТРАХ често представља *узрок* који човека подстиче да поступа на одређени начин, а УЗРОК се концептуализује као САДРЖАТЕЉ.¹⁰ Овакви примери разликују се од претходних по томе што се СТРАХ у њима не јавља као непосредни садржатељ за човека, већ као апстрактан, метафорички садржатељ и узрок, покретач активности. Сама активност разумева се као последица која излази из узрока, као свесна, вољна акција, која је више подстакнута неко контролисана страхом-узроком. Овакви примери представљају конкретизацију општије појмовне метафоре ПОСЛЕДИЦА ЈЕ ОБЈЕКАТ КОЈИ ИЗЛАЗИ ИЗ УЗРОКА (о овој метафори в. Кликовац, 2006: 222–224):

- (100) Крив је што је отишао, а отишао је **из страха**... (Тиш: 204).
 (101) Ви продајете ријечи, које свијет купује, **из страха**, или из навике... (Д: 237).
 (102) Плаче због њега, **из страха** да ће изгубити његову љубав... (О: 157).

ВАТРА: *Beograd... nikada neće priznati nezavisni status Kosova, što rasplamsava strahovanje od podele na srpski i albanski deo; Bahata samouverenostu meni [je] samo rasplamsavala strah; U vama tinja strah od vezivanja* итд.

⁹ О појмовној метафори ОБУЗЕТ ЈЕ ОБАВИЈЕН/ОКРУЖЕН СА СВИХ СТРАНА в. у Кликовац, 2004: 91, 237.

¹⁰ О концептуализацији стања као апстрактног садржатеља и разумевању узрочно-последичних односа помоћу сликовне схеме садржавања в. у Кликовац, 2006: 130–139.

Наиме, човекова активност-последика разумева се као делимично вољна када је узрочно значење реализовано конструкцијом из + локатив.¹¹ Чини се да у таквим случајевима човек није сасвим обузет стањем страха, већ је „усмерен на □излазак□ из њега“ (Кликовац, 2004: 235). Узрочно значење, међутим, може се реализовати и уколико се лексема *страх* нађе у локативу са предлогом *у*, али се тада СТРАХ доживљава као стање које у потпуности контролише, *обузима* човека и он своје активности врши под његовим дејством, „у његовима границама“ (Кликовац, 2004: 235). Дакле, страх-узрок концептуализује се као САДРЖАТЕЉ, а човекова реакција је ПОСЛЕДИЦА КОЈА ОСТАЈЕ У ГРАНИЦАМА САДРЖАТЕЉА:

(103) Пустила ме у **страху**, замоливши да кажем како сам врата нашао отворена... (Д: 239).

(104) Задржавамо вријеме, у **страху** од ма каквог рјешења... (Д: 374).

(105) Било би природно да заврштим у **страху**... (Тиш: 116).

3.7. Узрочно значење реализује се и када се лексема *страх* нађе у конструкцији са предлогом *од*. Посреди су изрази у којима препознајемо онтолошку метафору СТРАХ ЈЕ ЕНТИТЕТ, при чему се страх-ЕНТИТЕТ даље конкретизује и разуме као УЗРОК.

Премда је основно значење предлошко-падежне конструкције од + генитив просторно (Станојчић-Поповић, 2008: 291), именице којима се означавају емоције и стања у овом споју развијају узрочно значење.¹² Узрочно значење метафорички се надовезује на просторно, односно узрочно-последични односи разумевају се као просторни односи (Кликовац, 2004: 221). Запажамо да у примерима из ове групе глагол у функцији предиката обично означава некакву активност која није вољна и одвија се без контроле човековог разума – контролише је *страх*, односно, она се јавља се као последика СТРАХА-УЗРОКА.

Изрази у којима се узрочно значење реализује конструкцијом од + генитив потврђују да важну улогу у концептуализацији СТРАХА имају физиолошке промене које се дешавају у телу и организму уплашеног човека: пад телесне температуре, најеженост, дрхтавица, слаба покретљивост удова, отежано дисање, презнојавање, нервоза у стомаку, отежано говорење. Неки од тих физиолошких ефеката пресликавају се у језик да би се њима исказао страх, према формули која важи за концептуализацију емоција уопште: ФИЗИОЛОШКИ ЕФЕКТИ ЕМОЦИЈЕ → ЕМОЦИЈА (исп. Kövecses, 2008: 381–382). На основу следећих метонимијских израза закључујемо да постоји егзистенцијална веза између СТРАХА (који разумевамо као узрок) и ХЛАДНОЋЕ¹³:

¹¹ М. Ивић (1953: 188–189) истиче да узрочну конструкцију са предлогом *из* употребљавамо онда када је у питању акција „такве природе да се изводи свесно, смишљено, преко импулса воље“. Ауторка каже да је овде реч о различитим психолошким моментима и унутрашњим побудама које доводе до вршења радње.

¹² М. Ивић (1953: 186) објашњава да генитив са предлогом *од* употребљавамо када је посредни појам „који се јавља као активни проузроковач... што својом појавом, својом природом изазива вршење радње“. Обично је реч о емоцијама и психолошким стањима која директно проузрокују неко друго стање.

¹³ Д. Кликовац (2004: 28) објашњава да је метафора СТРАХ ЈЕ ХЛАДНОЋА (нпр. *Следио се од*

(106) Почне **грозна** да га **тресе...од страха** (Твр: 70).

(107) Зашто вам срца **од страха дрхте...** (Д: 16).

Уобичајену манифестацију СТРАХА представља и човекова физичка паралисаност, односно утисак уплашеног човека да не може нормално да се креће:

(108) Она **се укочила од страха...** у рукама није било снаге (О: 77).

СТРАХ-УЗРОК у конструкцији са предлогом *од* концептуализује се и као физиолошки НАГОН који ЧОВЕК НЕ МОЖЕ ДА КОНТРОЛИШЕ и који управља неким физиолошким процесима у организму. Овакво разумевање СТРАХА производ је, опет, промена које се дешавају у телу уплашеног човека:

(109) Жао му је било и глас да повиси, да **се не унередим од страха...** (Твр: 107).

(110) Треба да каже истину... једини храбар човек, кад смо **се ми усрали од страха...** (К: 187).

Коначно, да се емотивно-психолошко стање страха доживљава као веома непријатно, деструктивно за човека, вероватно због физиолошких и бихејвиоралних реакција које га прате, најбоље показују примери из грађе у којима СТРАХ-УЗРОК као последицу има смрт.

(111) Ријетко ко остане жив..., **умиру** од тифуса, од рана, и **од страха...** (Тиш: 8).

(112) Чекао је и желио... да неко **умре од страха...** (О: 114).

4. Закључак

Спроведена анализа показује да се појмовне метафоре помоћу којих се разумева СТРАХ код М. Селимовића разликују према степену општости, варирајући од најуопштенијих до сасвим конкретних. Најопштије представе о СТРАХУ нуде метафоре СТРАХ ЈЕ ЕНТИТЕТ (БИЋЕ ИЛИ ПРЕДМЕТ) и СТРАХ ЈЕ МАТЕРИЈА, а значајну улогу у разумевању СТРАХА има и сликовна схема САДРЖАВАЊА. Исто тако, пишчеве конструкције потврђују да се емотивно-психолошко стање именовано лексемом *страх* често концептуализује метонимијски, тако што о СТРАХУ говоримо из перспективе физиолошког ефекта, тј. промена у телу уплашеног човека. Тако о СТРАХУ можемо говорити као о хладноћи или паралисаности тела. Наведене појмовне метафоре и метонимије остварују се у књижевном дискурсу као „дословне“, тачније представљају најуобичајенији, па често и једини начин да говоримо о СТРАХУ. Даље, пошто се СТРАХ доживљава као стање које је изразито непријатно и угрожава човека, у његовој концептуализацији активан је метафорички сценарио БОРБЕ, при чему се СТРАХ разумева као ПРОТИВНИК, НЕПРИЈАТЕЉ којег треба да *савладамо*, ПРОГОНИТЕЉ којег треба да се *ослободимо*, од којег желимо да *побегнемо*. Изрази који то потврђују остварују се као део разговорног дискурса и не сматрамо их фигу-

страха) утемељена у нашем телесном искуству тако што је осећање страха повезано са осећајем хладноће.

ративним. Међутим, уколико прекораче одређени ниво општости и „сувише се разраде“ – изрази постају фигуративни. Други начин да се постигне фигуративност израза у књижевном делу јесте конкретизација општих метафора (Кликовац, 2004: 100–101). Примера ради, Селимовић о СТРАХУ говори помоћу дословне (појмовне) метафоре када каже да се дервиш *ослободио страха*, док је у фигуративном примеру дервиш *јачи* него што је његов *страх могао да слутти*. Дословне су и Селимовићеве метафоре у којима се о страху-ПРЕДМЕТУ говори као о ТЕРЕТУ, док се у фигуративним примерима ПРЕДМЕТ конкретизује на неуобичајен начин, као ЛЕК који може да *излечи* човека.

Коначно, приметили смо да се већина појмовних метафора забележених у контекстима из Селимовићевих дела уобичајено јавља и у Електронском корпусу, што показује да су изрази које овај писац користи када говори о страху у већини случајева типични за српски језик уопште. Другим речима, Селимовићеве метафоре су чешће „дословне“ него „фигуративне“ и углавном су последица нужде за таквим изражавањем, а ређе производ пишчеве књижевно-уметничке инвентивности.

Литература

- Barcelona, A. (2003). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads – A Cognitive Perspective*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Броћић, А. (2012). О концептуализацији појмова понос, гордост, охолост и надменост у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/2, 119–141.
- Драгићевић, Рајна. (2010). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ивић, М. (1953). Узрочне конструкције с предлозима *због, од, из* у савременом књижевном језику. *Наш језик*, V/5–6, 186–194.
- Kövecses, Z., Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view, *Cognitive Linguistics*, 9, 37–77.
- Kövecses, Z. (2008). Metaphor and emotion. In *Metaphor and Thought*, Raymond W. Gibbs, eds., 380–396. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. Oxford: OUP.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Београд: XX век.
- Klikovac, D. (2006). *Semantika predloga*. Београд: Filološki fakultet.
- Klikovac, D. (2007). Ljubav i jezik. U *Ljubav i psihijatrija*, В. Ćorić (ur.), 33–45. Београд: Institut za neuropsihijatrijske bolesti „Laza Lazarević“.
- Lakoff, G., Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. 2nd ed. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Станојчић, Ж., Поповић, Љ. (2008). *Граматика српског језика*. 11. изд. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Извори

- ЕК: *Електронски корпус српског језика*, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>.
- Selimović, Meša. *Za i protiv Vuka*. Studija, elektronsko izdanje, dostupno na: http://www.rastko.rs/rastko-bl/umetnost/knjizevnost/mselimovic/mselimovic-vuk_1.html
- Селимовић, Меша. *Дервиш и смрт*. Изабрана дела Меше Селимовића. Београд, 2008: Штампар Макарије.
- Селимовић, Меша. *Тврђава*. Изабрана дела Меше Селимовића. Београд, 2008: Штампар Макарије.
- Селимовић, Меша. *Острво*. Изабрана дела Меше Селимовића. Београд, 2008: Штампар Макарије.
- Селимовић, Меша. *Круг*. Изабрана дела Меше Селимовића. Београд, 2008: Штампар Макарије.
- Селимовић, Меша. *Тишине*. Сабрана дела у десет књига. Београд, 1990: БИГЗ.

Јована Јовановић

CONCEPT OF *FEAR* IN LITERARY AND COLLOQUIAL DISCOURSE IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper is dealing with the conceptualization of *FEAR* in Serbian language, with special emphasis on some specificities, similarities, and differences that are related to this concept in literary and colloquial discourse. We are approaching the concept of *FEAR* from the standpoint of cognitive linguistics. The aim is to discover *FEAR* metaphors and metonymies that a writer uses in literary text, as well as to point out if they differ from those that are ordinary in everyday language. We will also try to show some of the conditions under which conceptual metaphors become figures of artistic speech.

j.jovanovic85@gmail.com

